

FLORIAN WIŚNIEWSKI

POJĘCIE RZEMIOSŁA

W toku dyskusji nad polskim modelem gospodarczym zwrócono również uwagę na rzemiosło. W obliczu przemian społeczno-gospodarczych zmieniała się bowiem jego struktura, jak i udział w gospodarce narodowej. Mimo to samo pojęcie rzemiosła nie uległo zmianie. Do tej pory za rzemiosło uważa się gałąź gospodarki narodowej, która przetrwała z okresu średniowiecza. Taką bowiem postać nadaje mu obowiązujące polskie prawo przemysłowe¹. Stawia ono bowiem poza nawiasem spółdzielnie pracy, które skupiają rzemieślników do niedawna indywidualnych, chałupnictwo, przemysł domowy i ludowy. Zachodzi więc konieczność ustalenia właściwego pojęcia rzemiosła, które pozwoliłoby nadać odpowiedni kierunek dyskusji nad tą dziedziną gospodarki narodowej.

Poglądy na temat pojęcia rzemiosła są różne w poszczególnych krajach. Wynika to z dróg rozwojowych, jakie w historii swej przeszło rzemiosło. Rozkwit przemysłu fabrycznego w XIX w. w niektórych krajach dokonywał się z równoczesną prawie całkowitą likwidacją rzemiosła. Zjawisko to było charakterystyczne przede wszystkim dla krajów, w których rozwinął się klasyczny kapitalizm. W państwach tych rzemiosło nie zdołało się odrodzić nawet u schyłku XIX w., kiedy to dalszy postęp techniczny stworzył możliwości efektywnego funkcjonowania małego przedsiębiorstwa produkcyjnego i usługowego. Stąd obecnie za rzemiosło przyjmuje się w nich działalność artystyczno-gospodarczą prowadzoną systemem nakładczy (Wielka Brytania, Szwecja)². W Polsce odpowiednikiem tej formy jest działalność Centrali Przemysłu Ludowego i Artystycznego. Nieco odmienną drogę rozwoju przebyło rzemiosło w krajach gospodarczo niedorozwiniętych. W momencie wstąpienia tych państw

¹ *Prawo przemysłowe*, oprac. J. Mencil, Warszawa 1948, s. 78.

² M. N. Knight, Handicraft, w: *Encyklopaedia of the Social Sciences*, t. VII, Nowy Jork 1932, s. 257—258.

na drogę rozwoju kapitalistycznego rzemiosło nie posiadało jeszcze wykształconej formy. Kapitalizm eliminował więc niektóre jego gałęzie, a inne pobudzał do dalszego rozwoju. Nic więc dziwnego, że w ZSRR po Wielkiej Rewolucji Październikowej rzemiosło w łatwy sposób przeszło na produkcję i usługi spółdzielcze. Szybki proces mechanizacji i specjalizacji tych zakładów spółdzielczych wpłynął na utratę przez nie charakteru rzemieślniczego. Wobec tego w roku 1955 postanowiono zreorganizować spółdzielczość rzemieślniczą, a jej zakłady przekazać do przemysłu państwowego³.

Wreszcie trzecią formą rozwoju rzemiosła można zaobserwować w państwach, w których kapitalizm tylko nieznacznie się opóźnił i które wskutek tego większość elementów feudalizmu zdołały dostosować do nowych warunków. To stosunkowo małe opóźnienie w rozwoju gospodarczym tej grupy państw umożliwiło rzemiosłu i małym przedsiębiorstwom pełną egzystencję z powodu wprowadzenia w międzyczasie nowych udoskonaleń technicznych, a głównie motorów spalinowych i elektrycznych. Klasycznym przykładem tej grupy państw są Niemcy i Austria, a w pewnej mierze Francja, Belgia, Holandia oraz państwa związane z nimi, jak Włochy, Szwajcaria, Dania i Polska. Rzemiosło w tych krajach przystosowało się do nowych warunków i stanowi obecnie w niektórych z nich poważną gałąź gospodarki narodowej.

Te odmienne drogi ukształtowania się współczesnego rzemiosła wpłynęły na powstanie różnorodnego ustawodawstwa przemysłowego, określającego tę dziedzinę gospodarki narodowej. W państwach, w których rzemiosło nie zdołało się szerzej rozwinąć po perturbacjach, jakie przeszło w XIX w., ustawodawstwo przemysłowe pomija je. Również zostało ono wykreślone z norm prawnych w ZSRR. W innych państwach (Francja, Belgia, Szwajcaria) pod rzemiosłem ustawodawstwo przemysłowe rozumiało gałąź drobnej produkcji i usług nie zaliczanych do przemysłu. Kryterium rozgraniczającym rzemiosło od przemysłu jest tu ilość zatrudnionych⁴. Próbę ścisłego określenia rzemiosła przez ustawodawcę można zaobserwować w państwach, w których zachowało ono swój tradycyjny charakter. W krajach tych ustawodawca dążył do określenia dokładnych granic tradycyjnego rzemiosła i stąd obok pojęcia „rze-

³ Rzemiosło, w: *Bolszaja sowietskaja encikłopedija*, t. XXVI, wyd. 2, s. 355–356.

⁴ W. Hauszylid, *Rzemiosło w krajach europejskich*, Warszawa 1933, s. 7 i 16.

miosło" można u nich znaleźć inne, jak „chałupnictwo”, „przemysł domowy” i „przemysł ludowy” (Handwerk, Hauswerk, Lohnwerk, Preiswerk). Oddzielenia pojęcia „rzemiosło” od pozostałych dokonano przez ustalenie dodatkowych okoliczności, przy których poszczególne czynności kwalifikują się jako rzemieślnicze. Należy tu wymienić w pierwszym rzędzie listę zawodów rzemieślniczych oraz wprowadzenie dowodu uzdolnienia. Niezależnie od tych szczegółowych zasad określających rzemiosło, ustawodawcy wprowadzili dalsze, jak górną granicę ilości osób zatrudnionych w zakładzie pracy.

Polskie prawo przemysłowe w części dotyczącej rzemiosła można właśnie zaliczyć do tej ostatniej grupy ustawodawstw, przyjmujących tradycyjne pojęcie rzemiosła. Państwo bowiem w zakresie norm prawnych dotyczących rzemiosła oparło się o ustawodawstwo byłych zaborców, a szczególnie Austrii i Prus⁵. Stąd szczegółowe omówienie polskiego prawa rzemieślniczego pozwoli nam na uzyskanie oceny ustawodawstwa rzemieślniczego w krajach, w których rzemiosło jest najbardziej rozwinięte.

Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z 7 VI 1927 r. „O prawie przemysłowym” za rzemiosło przyjmuje rodzaje przemysłu, jeżeli nie są prowadzone sposobem fabrycznym⁶. Jest to definicja negatywna. Nie pozwala ona na dokonanie rozdziału między rzemiosłem a przemysłem ludowym, domowym czy chałupnictwem⁷. Z drugiej strony przy takim sformułowaniu trudno powiedzieć, co zaliczamy do rzemiosła. W celu ściślejszego jego określenia ustawodawca wprowadził listę rzemiosł, które mimo kilku zmian przeprowadzonych szczególnie w latach 1947—1957, w zasadzie zawiera zawody pierwotnie wymienione. Z porównania tej listy z wykazami rzemiosł innych państw wynika, że była ona mniejsza o około 50 % od Szwajcarii, o 30% od Niemiec i 20% od Austrii i Grecji⁸. Bardziej analityczne porównanie pozwala wysunąć wniosek, że nie istniały przeszkody ku temu, żeby polska lista rzemiosł była równa pod względem objętości niemieckiej lub austriackiej. Można więc powiedzieć, że była to subiektywna decyzja ustawodawcy. Wobec tego i to kryterium łącznie z pierwszym nie jest wystarczające dla określenia pojęcia rzemiosła. Ustawodawca wprowadził więc dalsze ograniczenie. Wynika ono z obowiązku posia-

⁵ K. Sokołowski, *Rzemiosło*, Kielce 1956, s. 18 i 93.

⁶ Dz. U. R. P. 1927, nr 53.

⁷ Por. K. Sokołowski, op. cit., s. 98.

⁸ W. Hauszylid, op. cit., s. 23—24, 42—43, 45—46, 67—68 i 83—84.

dania dowodu uzdolnienia zawodowego do samoistnego prowadzenia rzemiosła przez osobę pragnącą być rzemieślnikiem. Jest to jednak ograniczenie dostępu do wykonywania zawodu. Dotyczy ono bowiem wspomnianej listy zawodów, w ramach której posiadający dowód uzdolnienia mogą dopiero wykonywać poszczególne rzemiosła. Polskie prawo przemysłowe wymienia wreszcie ilość zatrudnionych osób w poszczególnych warsztatach pracy jako kryterium odróżniające rzemiosło od przemysłu. Maksymalna ilość zatrudnionych pracowników, oprócz uczniów i członków rodzin, w momencie wejścia w życie prawa przemysłowego wynosiła dla warsztatów bez mechanizacji pracy 15 osób, a dla zmechanizowanych — 10 osób. Normy te obecnie uległy redukcji. Trzeba jednak stwierdzić, że i to kryterium zawodzi przy określeniu rzemiosła, gdyż w zależności od stopnia mechanizacji pracy w małym przedsiębiorstwie wytwórczym lub usługowym może być zatrudniona różna ilość pracowników⁹.

Tak więc można stwierdzić, że polskie prawo przemysłowe nie daje nam dostatecznej definicji rzemiosła, która mogłaby być jednolicie rozumiana. Konstruowane w podobny sposób ustawodawstwo innych państw, szczególnie Austrii, Francji, Hiszpanii, Holandii, Luksemburga i Niemieckiej Republiki Federalnej, a więc tych, których droga rozwoju rzemiosła była podobna do polskiej, również sprawy nie wyjaśnia¹⁰.

Można stąd stwierdzić, że ustawodawstwo nie daje ogólnego pojęcia rzemiosła, wspólnego dla warunków gospodarczych różnych państw.

Ten fakt jest przyczyną, że i statystyka we wszystkich krajach nie opiera się na jednolitej definicji rzemiosła. Grupuje ona bowiem rzemiosło na podstawie jego definicji prawnej. W konsekwencji dane statystyczne przedstawiające stan rzemiosła nie mogą być w pełni porównywalne w relacji międzynarodowej.

Zarówno prawo, jak i statystyka nie dały nam pełnej odpowiedzi, co to jest rzemiosło. Należy wobec tego sięgnąć do teorii ekonomii. Taką bowiem kolejność dyktuje nam historyczny rozwój kategorii rzemiosła. Pierwsze poglądy ekonomiczne kształtowały się bowiem równocześnie z prawnymi bądź dopiero jako komentarz i krytyka

⁹ Por. T. Wiesiołowski, *Problemy funkcjonowania i rozwoju prywatnego rzemiosła w polskim modelu gospodarczym*, w: *Problemy gospodarcze drobnej wytwórczości*. Materiały Sesji Naukowej Drobnej Wytwórczości, Poznań 8–9 marca 1957 r., Poznań 1958, s. 106.

¹⁰ M. Laloire, *Problèmes de l'artisanat européen*, Genewa 1955, s. 8 i 9.

ustawodawstwa rzemieślniczego. Stąd też panuje opinia, że ze względu na to, iż „teoria nie stworzyła definicji rzemiosła, należy jej szukać w ustawodawstwie”.¹¹ Nie można jednak zgodzić się ze stanowiskiem, jakoby teoria nie wybiegła poza normy prawne i do definicji rzemiosła nie wniosła nic nowego. Przecież sam komentarz do ustawodawstwa może poszerzyć pojęcie rzemiosła. Należy jednak zwrócić uwagę, że rozwój myśli ekonomicznej nie ogranicza się tylko do komentarzy. Powstają samodzielne poglądy na rzemiosło. Można je zaobserwować szczególnie od początku XX w. Te różnice poglądów trzeba uwzględnić przy szczegółowym rozpatrywaniu teorii ekonomicznych rzemiosła.

Zachodzi jednak zasadnicza trudność dokonania klasyfikacji poglądów ekonomicznych w tym zakresie. Można jedynie wymienić najistotniejsze myśli poszczególnych autorów zmierzające do określenia rzemiosła. Niektórzy autorzy uważają rzemiosło za część produkcji przemysłowej przeznaczonej bezpośrednio dla odbiorców¹². Myśl tę ściślej sprecyzował W. Czerkawski, stwierdzając, że „mały przemysł utrzymuje się i rozwija, jeżeli wytwórca zaspokaja bezpośrednio indywidualne oznaczone potrzeby”¹³. Utożsamia on mały przemysł z rzemiosłem. Podobne stanowisko zajmują również inni autorzy¹⁴. Zwracają oni uwagę na fakt, że przemysł, będąc nastawiony na masową produkcję dóbr, nie potrafi zaspokoić potrzeb indywidualnych. Pozostawia więc luki, które może wypełnić jedynie rzemiosło¹⁵. Przedstawione definicje uzupełniono dodatkowymi określeniami rozgraniczającymi rzemiosło od przemysłu. To rozgraniczenie przeprowadzono z punktu widzenia organicznego składu kapitału oraz organizacji pracy w przedsiębiorstwie. Do rzemiosła zaliczono więc zakłady, w których maszyna wykonuje nie więcej niż 50% czynności¹⁶ oraz w których połowa pracowników wykonuje prace wielostronne, wymagające szerszego uzdolnienia zawodo-

¹¹ Ibidem, s. 3.

¹² K. Sokołowski, op. cit., s. 36.

¹³ W. Czerkawski (oprac. E. Taylor), *Polityka ekonomiczna*, Warszawa—Kraków 1919, s. 377.

¹⁴ „Rzemiosło produkuje mając na względzie wymagania indywidualne konsumenta, przystosowuje się do jego indywidualnych życzeń, co nie jest uwzględniane w masowej produkcji fabrycznej” (H. Radziszewski, *Polityka ekonomiczna*, t. I: *Produkcja*, Warszawa 1921, s. 428).

¹⁵ Por. G. Albrecht, *Handwerk*, w: *Wörterbuch der Volkswirtschaft*, Jena 1932, s. 328.

¹⁶ K. Sokołowski, op. cit., s. 36.

wego¹⁷. Czy przedstawione kryteria wystarczają dla wytworzenia sobie obrazu, czym jest rzemiosło? Odpowiedź można dać raczej negatywną, gdyż ostateczne rozgraniczenie liczbowe ma charakter konwencjonalny i sztuczny. Tym niemniej pewne elementy w tej definicji rzemiosła zasługują na uwagę. Interesujące jest przede wszystkim sformułowanie, że rzemiosło stanowi część składową produkcji przemysłowej. Pominięto tu co prawda usługi wykonywane przez rzemiosło. Istotne znaczenie ma również pokreślenie faktu, że produkty pracy rzemiosła są przeznaczone dla bezpośredniego konsumenta, rozumianego bardzo szeroko. Momenty te zostaną szerzej omówione nieco później. Dalsze poruszone tu myśli znalazły rozwinięcie u innych teoretyków rzemiosła. Zwrócono przede wszystkim uwagę na to, że nie można uważać maszyny w rzemiośle tylko za środek pomocniczy¹⁸. Do przedsiębiorstw rzemieślniczych zaliczono takie, których produkcja nie opiera się zasadniczo na maszynach i to automatach oraz gdy nie ma w nich nadmiernej liczby maszyn tego samego typu lub rodzaju. Jednocześnie jednak stwierdzono, że definicja ta będzie w poszczególnych zawodach w inny sposób interpretowana, w zależności od unowocześnienia metod produkcji¹⁹.

Przedstawione określenia nie wystarczają oczywiście na uzyskanie wyczerpującej odpowiedzi na pytanie, co to jest rzemiosło²⁰. Pozwalają one jednak lepiej zrozumieć sformułowania poprzednio przytoczone. Należy podkreślić, że dla przemysłu ludowego i domowego ustalono odrębne definicje²¹. Podobnie potraktowano problem chałupnictwa²². Mimo braków, można te określenia uważać za

¹⁷ Ibidem, s. 41.

¹⁸ Por. Z. Ehrenberg, *Istota — ustrój — granice gospodarcze i społeczne rzemiosła*, Warszawa 1938, s. 23.

¹⁹ Ibidem, s. 24.

²⁰ Por. T. Wiesiołowski, op. cit., s. 106.

²¹ „W przemyśle ludowym dominuje cecha etniczna i regionalny tradycjonalizm” (K. Sokołowski, op. cit., s. 48). „Przemysł domowy polega na tym, że towary wytworzone przeznaczone są do sprzedaży. Zarówno narzędzia jak i surowiec są w zasadzie własnością wytwórcy. Pomiedzy rzemiosłem a przemysłem domowym jest różnica raczej ilościowa” (ibidem, s. 51).

²² „Produkcja ta oparta jest na technice rzemieślniczej, stosowany jest w niej daleko posunięty podział pracy, dzięki czemu chałupnik jest w trwały sposób związany z jakąś cząstkową funkcją procesu produkcyjnego podobnie jak robotnik w fabryce, chociaż na pierwszy rzut oka czyni wrażenie rzemieślnika” (A. Bardach, *Chałupnictwo jako forma produkcji*

znaczny postęp na drodze do zdefiniowania rzemiosła w stosunku do ustawodawstwa, zarówno polskiego, jak i zagranicznego.

Wobec tego, że nie uzyskaliśmy wyczerpującej odpowiedzi na temat, czym jest rzemiosło, należałoby sięgnąć do jeszcze jednej próby jego zdefiniowania. Dość wszechstronnie starał się je określić F. Perroux. Według niego rzemiosło „jest to forma produkcji, w której podmiot gospodarczy koordynuje w sposób niezależny czynniki produkcji — kapitał i pracę, które sam dostarcza”. Dalej stwierdza, że rzemieślnik dysponuje swym produktem na rynku i ponosi ryzyko związane z jego realizacją. Perroux wyróżnia następujące momenty, które określają rzemieślnika:

a) dysponowanie własnymi czynnikami w procesie produkcji — odróżnia to rzemieślnika od przedsiębiorcy przemysłowego bądź handlowego,

b) sprzedaż swych produktów pracy na rynku dla własnego zysku — pozwala to na rozgraniczenie rzemieślnika od robotnika²³.

Powyższa definicja jest niewątpliwie najogólniejszą spośród przedstawionych. Jednocześnie trzeba zwrócić uwagę na jej dużą trafność w odzwierciedleniu rzemiosła. Na drodze do jej przyjęcia powstaje jednak nowa przeszkoda. Definicja ta jest wystarczająca dla określenia rzemiosła w warunkach gospodarki kapitalistycznej. Stoi ona bowiem na gruncie indywidualnej własności środków produkcji. Stąd należy sądzić, że nie spełni ona swych zadań w gospodarce typu socjalistycznego. Trzeba niestety stwierdzić, że pomimo istnienia rzemiosła w gospodarce socjalistycznej, nie podejmowano prób jego zdefiniowania. Zmiany w stosunkach produkcji i podziału wpłynęły tymczasem w sposób niewątpliwy na istotę i charakter poszczególnych dziedzin gospodarki narodowej. Tym wpływom uległo oczywiście i rzemiosło.

W Polsce okres walki z kapitalistycznymi elementami w handlu i w drobnym przemyśle wpłynął również na zmiany struktury i potencjału rzemiosła. Uwidoczniło się to w likwidacji warsztatów rzemieślniczych, spadku zatrudnienia globalnego i przeciętnego w rzemiosle. Polityka ta w odniesieniu do rzemiosła została oceniona raczej negatywnie, gdyż wpłynęła niekorzystnie na możliwość zatrudnienia wolnych sił roboczych na terenie małych miasteczek i pewnych terenach słabo rozwiniętych pod względem gospodarczym,

przemysłowej, w: *Chałupnictwo*. Materiały, uwagi, wnioski. Warszawa, Polska Gospodarcza, s. 12).

²³ F. Perroux, *L'Artisanat dans le Capitalisme moderne*, Paryż 1938, s. 4.

na których rzemiosło stanowiło główną sferę zatrudnienia miejscowej ludności²⁴. Spowodowała ona jednak trwałe skutki w gospodarce narodowej. Spółdzielczość pracy nie zastąpiła rzemiosła indywidualnego pod względem potencjału produkcyjnego. Wskutek tej sytuacji musiało nastąpić przekształcenie dotychczasowej produkcji rzemieślniczej w przemysłową²⁵. Nastąpił więc proces, który w pewnych państwach wysoko uprzemysłowionych dokonany został drogą wyparcia rzemiosła z produkcji przez przemysł. Niedostatecznie jednak przygotowany do tego zadania, przemysł w Polsce nie zdołał w całości wypełnić luki powstałej przez ograniczenie rzemiosła. Toteż w latach 1956—1957 braki te w zakresie produkcji w pewnym stopniu wyrównało rozwijające się rzemiosło indywidualne. Nie zmieniło to jednak zasadniczej struktury rzemiosła indywidualnego, w porównaniu ze stanem, jaki wytworzył się w latach pięćdziesiątych. Obecnie pod względem ilości zakładów rzemiosło indywidualne jest w 90% usługowym²⁶. Co prawda niektóre szacunki określają działalność usługową rzemiosła na 55% całej jego produkcji²⁷. Należy jednak przyjąć, że zasadnicza działalność rzemiosła indywidualnego w chwili obecnej nastawiona jest na usługi.

Dla pełnego przedstawienia sytuacji w zakresie drobnej wytwórczości należy jeszcze omówić krótko przemysł ludowy, domowy i chałupnictwo. Przemysł ludowy i domowy w części przejęło w swe ręce państwo. Utworzona na mocy uchwały Komitetu Ekonomicznego Rady Ministrów Spółdzielczo-Państwowa Centrala Przemysłu Ludowego i Artystycznego²⁸ otrzymała między innymi zadanie organizowania Wytwórczości i przetwórstwa ludowego w ramach przemysłu ludowego i chałupnictwa oraz zbytu²⁹. Proces eliminacji drobnych kapitalistów w latach 1948—1950 wpłynął również na sytuację klasycznego z okresu międzywojennego chałupnictwa. Typowy system nakładczy został bardzo ograniczony. Tak zwana działalność chałupnicza państwowych i spółdzielczych przedsiębiorstw

²⁴ A. Karpiński, *Zagadnienia socjalistycznej industrializacji Polski*, Warszawa 1958, s. 112.

²⁵ *Ibidem*, s. 200.

²⁶ S. Skowroński, *Rzemiosło na zakręcie*, „Życie Gospodarcze” 1960, nr 2.

²⁷ S. Wojciechowski, *Rzemiosło — ogólny przegląd sytuacji*, „Przegląd Drobnej Wytwórczości” 1959, z. 14, s. 14.

²⁸ Zarządzenie Przewodniczącego PKPG z 17 XI 1949 (MP 1949, nr 91).

²⁹ Zarządzenie Przewodniczącego PKPG z 7 I 1950 (MP 1950, nr 7).

handlowych polega w chwili obecnej w głównej mierze na skupie produktów pracy przemysłu domowego i klasycznego rzemiosła.

To krótkie scharakteryzowanie obecnego stanu rzemiosła i pokrewnych mu dziedzin pozwala nam uzmysłwić sobie rozbieżność między rzeczywistością o przedstawionymi poglądami, jak również między ustawodawstwem i statystyką.

Próbie sformułowania pozytywnej definicji rzemiosła można dokonać w oparciu o następujące kryteria: przedmiot działalności, stosunki produkcji i podziału oraz organizacja i technologia pracy.

Z punktu widzenia przedmiotu działalności rzemiosło jest dziedziną gospodarki narodowej zajmującą się produkcją przedmiotów materialnych oraz wykonywaniem usług. Rzemiosło realizuje więc tę samą działalność, co przemysł w zakresie produkcji (pomijając pewne specyficzne zawody). Jego zasięg działalności jest jednak szerszy, gdyż obejmuje również usługi, zarówno produkcyjne (odpowiada im częściowo przemysł naprawczy), jak i nieprodukcyjne (do nich można zaliczyć prowadzenie domów usługowych). Przedstawiona uprzednio aktualna sytuacja drobnej wytwórczości w Polsce wskazuje nam, że drugi człon — usługi stają się główną domeną działalności rzemiosła. Należy przypuszczać, że polityka rozwoju gospodarczego kraju wpłynie jeszcze bardziej dodatnio na wzrost tej strony działalności rzemiosła³⁰.

Jak więc wynika z powyższych rozważań, przedmiot działalności odróżnia w pewnym stopniu rzemiosło od innych dziedzin gospodarki narodowej. Nie wystarcza to jednak do ustalenia wyczerpującej definicji rzemiosła. Należy więc rozpatrzyć następne kryterium, jakim są stosunki produkcji. W tym celu na wstępie trzeba by omówić ponownie definicję rzemiosła sformułowaną przez F. Perroux.

Autor ten zwraca uwagę na fakt, że podmiot gospodarczy jest zarówno właścicielem narzędzi pracy (kapitału), jak i dostawcą siły roboczej. Zjawisko to jest charakterystyczne dla rzemiosła. Zachodzi ono zarówno w rzemiośle prywatnym, jak i społecznym. W spółdzielczości pracy bowiem narzędzia pracy są własnością wspólną jej członków. Powyższemu kryterium odpowiadałyby również zakłady prywatno-państwowe, których koncepcję utworzenia

³⁰ W nowym planie pięcioletnim (1961—1965) usługi rzemieślnicze mają wzrosnąć do 5% globalnego spożycia ludności, wobec 2% w roku bieżącym (por. S. Skowroński, op. cit.).

rozważa się ostatnio³¹. Nie ulega natomiast wątpliwości, że cechę tę w pełni posiada obecne klasyczne rzemiosło prywatne. Mała ilość zatrudnionych pracowników najemnych w poszczególnych zakładach wskazuje na to, że w zasadzie właściciel warsztatu pracy jest równocześnie wykonawcą usług i producentem wyrobów rzemieślniczych. Z punktu widzenia tego kryterium oraz poprzedniego, do rzemiosła zaliczać będziemy przemysł domowy i ludowy, które obecnie dość często utożsamiane są z chałupnictwem. Te dziedziny życia gospodarczego znalazły się bowiem poza rzemiosłem z powodu wprowadzonego dowodu uzdolnienia zawodowego. Zarówno jednak przedmiot działalności, jak i stosunki produkcji są w nich w zasadzie identyczne z dotychczasowym rzemiosłem klasycznym. Z punktu widzenia kryterium stosunków produkcji różnica między przemysłem a określonym w powyższy sposób rzemiosłem wynika z formy rozporządzania środkami produkcji. Przemysł państwowy ma bowiem własność ogólnonarodową, a stąd stosunek robotnika do narzędzi pracy nie jest w takim stopniu bezpośredni, w jakim to występuje u rzemieślnika. W rzemiośle, zarówno indywidualnym, jak i spółdzielczym, można mówić o bezpośrednim, faktycznym rozporządzaniu posiadaną własnością przez rzemieślnika. W odróżnieniu od tego w przemyśle państwowym stosunek własnościowy robotnika do narzędzi pracy jest taki sam, jak każdego innego obywatela nie pracującego w danym przedsiębiorstwie. Jest to raczej formalny charakter własności. Nie można również zaliczyć do rzemiosła klasycznego chałupnictwa, które w warunkach obecnych jest formą zanikającą. Klasyczny chałupnik w obecnych warunkach systemu nakładczego jest po prostu robotnikiem³².

Dotychczasowe rozważania poszerzyły nam pojęcie rzemiosła i w zasadzie zlikwidowały pewne sztuczne granice stworzone wokół niego. Jednakże w dalszym ciągu nie mamy ustalonego zasadniczego rozgraniczenia pomiędzy rzemiosłem a przemysłem i domami usług. To rozróżnienie przemysłu od rzemiosła uwypukla się przy uwzględnieniu stosunków dystrybucji. Świadczone przez rzemiosło usługi mają charakter produkcyjnych i nieprodukcyjnych (np. radiomechanika, ślusarstwo samochodowe i motocyklowe, fotografowanie, cerowanie artystyczne czy też fryzjerstwo). Ten ostatni

³¹ A. Bońkowski, *Rzemiosło — usługi, czyli jeszcze jedna możliwość*, „Przeгляд Drobnej Wytwórczości” 1959, z. 18, s. 9—10.

³² Por. K. Kisielewski, *Chałupnik i nakładca*, „Życie Gospodarcze” 1959, nr 30.

rodzaj nie jest oczywiście spotykany w przemyśle. Jednocześnie usługi te nie tylko że nie powiększają dochodu narodowego, ale wykonywane są w ramach jego wtórnego podziału. Dokładniejsze oddzielenie przemysłu od rzemiosła umożliwiają nam stosunki rynkowe. Jest rzeczą wiadomą, że usługi nie mogą być gromadzone na zapas, a tym samym świadczenie ich może mieć miejsce wówczas, gdy jest na nie określony popyt konsumenta. Można więc powiedzieć, że o ich wykonywaniu decydują konkretne zamówienia klientów. Podobny charakter ma w zasadzie produkcja rzemieślnicza. Rzemiosło z natury swej nastawione jest na tworzenie towarów w celu zaspokajania potrzeb określonego konsumenta. Zapotrzebowanie indywidualne ludzi na określoną pracę stanowi jedną z zasadniczych przesłanek utrzymywania się produkcji towarowej w rzemiośle³³.

Rzemiosło ma swą rację bytu tam, gdzie „jakość pracy ludzkiej posiada dla oznaczenia wartości towaru większe znaczenie od innych czynników produkcji”³⁴. Można więc przyjąć, że rynek zbytu rzemiosła w zasadzie ma charakter rynku lokalnego³⁵. W tym zakresie do niedawna sytuacja w rzemiośle polskim była nieco odmienna, ale aktualna tendencja w jego rozwoju świadczy o tym, że proces produkcji przybiera ten sam charakter, co w innych państwach wysoko uprzemysłowionych.

Wreszcie do kryteriów rozgraniczających rzemiosło od przemysłu i domów usług należy zaliczyć organizację i technologię pracy. Indywidualne potrzeby rynku na produkty pracy i usługi rzemiosła wymagają od zatrudnionych w rzemiośle pełnej znajomości wykonywanego zawodu. Rozumiemy tu nie umiejętności pracowników w wąskiej specjalności, lecz znajomość pełnego zespołu czynności produkcyjnych i usługowych wchodzących w skład danego rodzaju rzemiosła. Nie oznacza to bynajmniej, że w zakładach rzemieślniczych nie może być wprowadzony podział pracy. Jest on jednak z natury ograniczony i elastyczny, gdyż zarówno omówiony poprzednio indywidualny charakter zamówień na produkty rzemiosła, jak i jego usługi powodują konieczność dość częstych zmian podziału pracy w celu racjonalnego wykorzystania sił ludzkich, zatrudnionych w danym zakładzie pracy. Podchodząc z tego punktu widzenia do rzemiosła w Polsce, należałoby wyeliminować z niego

³³ F. Perroux, op. cit., s. 8.

³⁴ W. Czerkawski, op. cit.

³⁵ H. Radziszewski, op. cit., s. 448.

te zakłady spółdzielczości pracy i dotychczasowego rzemiosła indywidualnego, które nastawione są na produkcję masową towarów określonego standardu.

Z tymi problemami wiąże się zagadnienie dowodu uzdolnienia. Szeroka dyskusja na ten temat w okresie międzywojennym wykazała, że dowód uzdolnienia nie jest zasadniczym elementem określającym rzemiosło. Zmiany techniki, popytu konsumentów zmuszają rzemiosło do przystosowania się do nowych warunków. Wymaga to oczywiście stałego kształcenia się przez rzemieślników, ale nie dowodu uzdolnienia³⁶. Istnieją jednak pewne dziedziny usług, których powierzenie ludziom tylko przyuczonym, a nie wykształconym, może być przyczyną zarówno szkód dla wykonawców, jak i dla konsumentów. Stąd wydaje się słuszne wprowadzenie w rzemiosło rozdziału zawodów na wolne, zreglamentowane i koncesjonowane³⁷. Jest to jednak zagadnienie wewnętrzne rzemiosła, a nie kryterium rozróżniające je od innych dziedzin gospodarki narodowej.

Do kryteriów pomocniczych w określeniu rzemiosła można również zaliczyć technikę produkcji. Jej znaczenie jest niewielkie w tym zakresie. Należy jednak stwierdzić, że w wypadku produkcji czy usług w pełni zautomatyzowanych nie mamy do czynienia z rzemiosłem (np. automaty do wykonywania zdjęć fotograficznych, chemiczne czyszczenie lub pralnie bielizny). Wysoki jednak stopień mechanizacji pracy w zakładach, które odpowiadają poprzednim kryteriom, bynajmniej nie eliminuje ich rzemieślniczego charakteru.

Nie można natomiast brać pod uwagę wielkości zakładu jako kryterium rozgraniczającego rzemiosło od innych dziedzin gospodarki narodowej. Istnieją bowiem zakłady typowo przemysłowe, które posiadają znacznie mniejsze zatrudnienie aniżeli warsztaty rzemieślnicze. Wielkość zakładu rzemieślniczego uzależniona jest przede wszystkim od obowiązujących norm prawnych. Inną wielkość zakładu rzemieślniczego posiada spółdzielczość pracy, a jeszcze inną rzemiosło indywidualne. Dla warunków Polski można by jedynie ustalić pewne maksimum, powyżej którego zakłady tracą charakter rzemieślniczy. Jednak o tej maksymalnej wielkości przed-

³⁶ Por. J. Buzek, *Administracja gospodarstwa społecznego*, Lwów 1913, s. 285.

³⁷ K. Sokołowski, op. cit., s. 95.

siębiorstwa zdecydowałyby w głównej mierze kryteria, które zostały uprzednio omówione.

Na podstawie dotychczasowych rozważań można by pokusić się o zreasumowanie cech składających się na definicję rzemiosła w gospodarce socjalistycznej, a ściślej mówiąc w polskim modelu gospodarczym.

Rzemiosło jest dziedziną gospodarki narodowej zajmującej się produkcją towarów i usług produkcyjnych oraz nieprodukcyjnych. Podmioty gospodarcze w rzemiośle są jednocześnie właścicielami narzędzi i przedmiotów pracy (kapitału) oraz dostawcami siły roboczej. Ta dziedzina gospodarki narodowej ma na celu zaspokojenie zindywidualizowanych, nieanonimowych, niepodobnych do siebie potrzeb, wynikających z pojedynczych zamówień od konsumentów rozumianych w najszerszym tego słowa znaczeniu (instytucje, przedsiębiorstwa, ludność). Z tego powodu wytwory pracy rzemiosła mają charakter wyindywidualizowany. Wpływa to na węższe zastosowanie podziału pracy w zakładach rzemieślniczych w stosunku do przedsiębiorstw przemysłowych. W rzemiośle nie występuje zautomatyzowana produkcja towarów i usług.

Przedstawiona próba określenia rzemiosła nie wyczerpuje w pełni jego pojęcia. Sygnalizuje nam jednak fakt, że bardzo daleko od niej odeszło zarówno nasze ustawodawstwo, jak i statystyka. Można natomiast przyjąć, że definicja ta w sposób trafniejszy odzwierciedla obecną rzeczywistość aniżeli dotychczasowe prawo przemysłowe. Utrzymywanie więc dotychczasowego stanu w tym zakresie wpływa niewątpliwie na politykę gospodarczą państwa, która przez to może być w wielu wypadkach nieprawidłowa. Tymczasem prawdą jest, że „ustawodawstwo gospodarcze spełnia swe zadania wówczas, jeżeli nie stanowi czynnika hamującego dla rozwoju i postępu gospodarczego”³⁸.

³⁸ H. Mianowski, *Rola ustawodawstwa przemysłowego w rozwoju rzemiosła z uwzględnieniem aktualnych tendencji nowelizatorskich*, Kraków 1938, s. 43.